

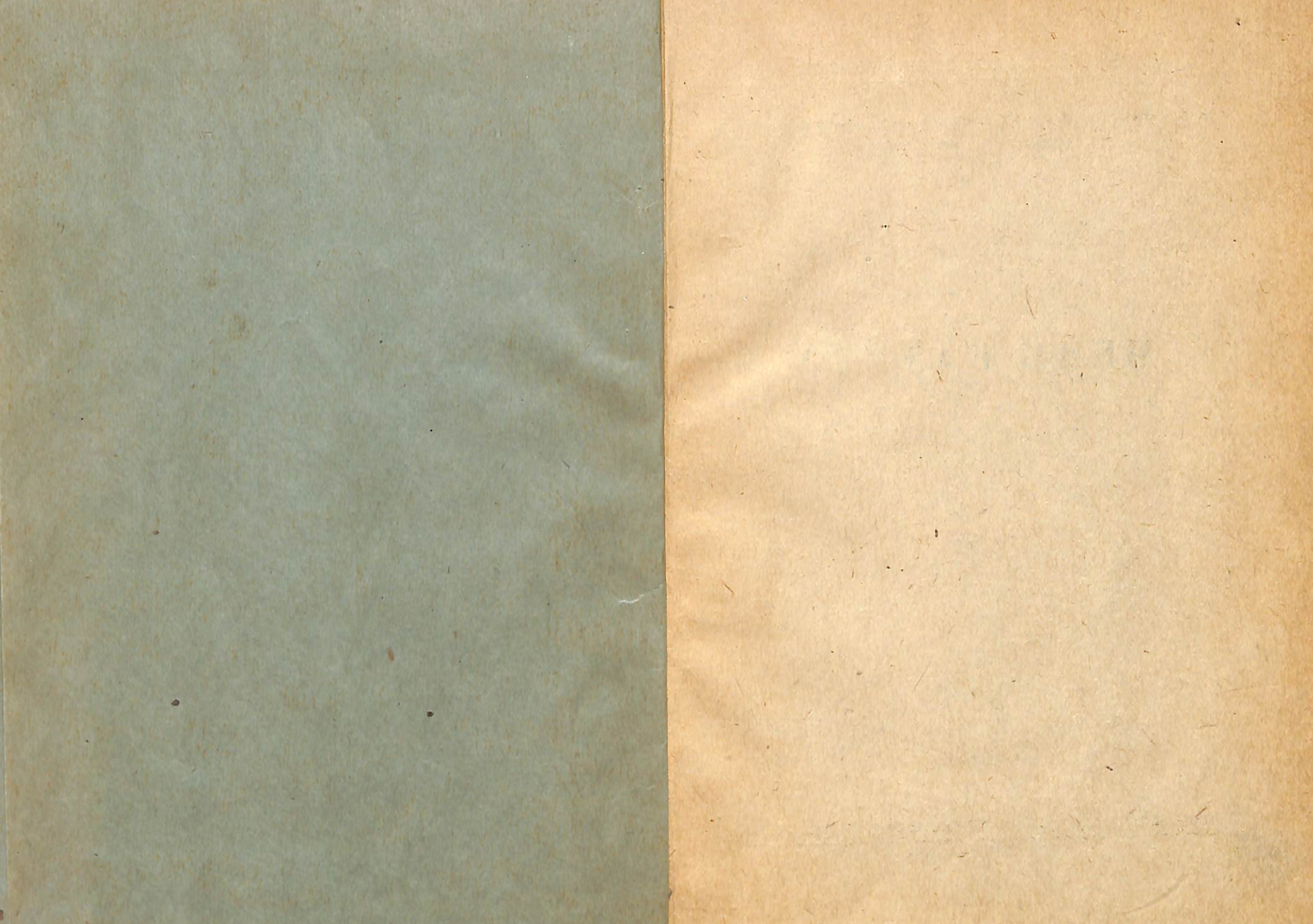
ԻՔՆ-Ի ԲԱՏՈՒՏԱ

Քաղկեք էլ բարգմանեց
Զ. ԱՆՈՒՅԱՆ

9(47.925)

72-14

8382
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

№ 2 ИЗВЕСТИЯ ИНОСТРАНЦЕВ ОБ АРМЯНАХ № 2
АРАБСКИЕ ИСТОЧНИКИ

ИБН-И БАТУТА

Перевод и комментарии
Р. АЧАРЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН—1940

19 AUG 2006

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ 2011-08

№ 2 ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ № 2
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

9(47.925)

Ի-14

44

ԻԲՆ-Ի ԲԱՏՈՒՏԱ

Քաղեց և քաղցմանց
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1940

970

41

[illegible]

Իր ճամբորդությունը նա պատմում է մի ընդարձակ աշխատություն մեջ, որ ինքը անձամբ թելադրել է իրն-ի Զուլի անուն քաղաքացիին:

Իբն-ի Բատուտայի աշխատությունը քանիցս անգամ
ուղղված է եվրոպայում, լավագույն հրատարակությունը
կատարեց Ասիական ընկերությունը, Պարիս 1853, Defré-
mery և Sanguinetti անուն արևելագետների աշխատու-
թյամբ, արաբերեն բնագրով և ստորագիր ֆրանսերեն
թարգմանությամբ, չորս հատոր (2000 էջ): Անունների
ցանկը հրատարակվեց 1922 թ. Պարիս:

Մենք գործածել ենք վերոհիշյալ հրատարակությունը:

و في الحديث الصحيح ان رسول الله صل ليله
 الاسرآء الى سدرة المنتهى فاذا في اصلها اربعة انهار نهران
 ظاهران و نهران باطنان فسال عنها جبريل عليه السلام فقال
 اما الباطنان ففي الجنة و اما الظاهران فالنيل و الفرات و
 في الحديث ايضا ان النيل و الفرات و سيحان و جيحان
 كل من انهار الجنة

و النيل احد انهار الدنيا الخمسة الكبار وهي النيل و
 الفرات و الدجلة و سيحون و جيحون

ذكر بعض فضلاء القدس... و منهم الشيخ الصالح
 العابد ابو عبد الرحيم عبد الرحمن بن مصطفى من اهل
 ارزالروم و هو من تلامذة تاج الدين الرفاعي

Ճշմարիտ ավանդության (հաղիսի) մեջ կարդում ենք
 թե Աստուծո Առաքյալը (Մուհամմադ) (Աստուծո օրհնու-
 թյունը իր վրա թող լինի) իր գիշերային ճամբորդության
 միջոցին հասավ մինչև վերջին ծայրի (սահմանի) lotus-ը¹)
 և նրա արմատին տեսավ չորս գետ. երկու գետ ներքին և
 երկու գետ արտաքին: Այս ժամին հարցրեց Գաբրիելին
 (հրեշտակապետին) և նա պատասխանեց. «Երկու ներքին-
 ները հոսում են դրախտի մեջ, իսկ երկու արտաքինները
 (որ հոսում են դրախտից դուրս) են Նեղոսը և Եփրատը»:
 Եւ հաղիսի մեջ կա նաև որ Նեղոսը, Եփրատը, Սինանը և
 Զիհանը, բոլորն էլ դրախտի գետերիցն են²):

Ա. էջ 77—78

Նեղոսը աշխարհի հինգ մեծագույն գետերից մեկն է.
 սրանք են՝ Նեղոսը, Եփրատը, Տիգրիսը, Սինանը և Զիհո-
 նը:

Ա. էջ 79

Հիշատակություն երունագեթի մի քանի նշանավոր
 մարդկանց... նրանցից է արդար և բարեպաշտ շեյխն Աբու
 Աբդուռահման Աբդուռահման՝ որդի Մուստաֆայի, Աբդուռ-
 մի բնակիչներից և նա էր Թաջեղլին Էրբիֆայի աշա-
 կերաններից³):

Ա. էջ 125—6

ثم سافرت الى حصن بغراس (و ضبط اسمه بيا
 موحدة مضمومة و غين معجمة مسكنة و راء و
 آخره سين مهمل) و هو حصن منيع لا يرام عليه
 البساتين و المزارع و منه يدخل الى بلاد سيس وهي
 بلاد كفار الارمن و هم رعية للملك الناصر بؤدّون اليه
 مالا و دراهمهم فضة خالصة تعرف بالبغليه و بها تصنع
 الثياب الديزیه

و امير هذا الحصن صارم الدين ابن الشيباني وله ولد
 فاصل اسمه علاء الدين و ابن اخ اسمه حسام الدين
 فاضل كريم يسكن الموضع المعروف بالرصاص بضم
 الراء و الصاد المهمل الاول و يحفظ الطريق الى بلاد
 الارمن **حكاية** شكى الارمن مرة الى الملك الناصر
 بالامير حسام الدين و زوروا عليه امورا لتليق فنفذ امره
 لاميير الامرآ بحلب ان يخنقه فلما توجه الامر بلغ ذلك
 صديقا له من كبار الامرآ فدخل على الملك الناصر و

Այնուհետև ճանապարհվեցի դեպի Բուղբաս (Pagræ)
 բերդը. (այս անունը կարդացվում է բ բաղաձայնով և հա-
 ջորդ ու ձայնավորով և ղ բաղաձայնով՝ առանց ձայնավորի
 և բա և վերջում ու բաղաձայնով)⁴: Բերդը ամուր և անառիկ
 է: Նրա մոտ կան պարտեզներ և արտեր: Այդ տեղից մտնում
 են Սսի երկիրը, այն է քաֆիր հայերի երկիրը: Նրանք Մա-
 լիք-ալ-Նասիրին հպատակ են և նրան հարկ են տալիս⁵:
 Նրանց զբաղմունքը մաքուր արծաթ են և կոչվում են բաղլիյա⁶:
 Նրանց մոտ շինվում են դաբիզիյա⁷ (այլ 22 ديليزيه
 դաբիզիյա) կոչված կառույցները: Այս բերդի էմիրն է
 Սարիմ-էդ-դին, որդի Շիրանիի. ունի առաքինի մի որդի,
 որի անունն է Ալա-էդ-դին, և մի եղբորորդի, որի անունն
 է Հուսամ-էդ-դին, առաքինի և ազնիվ. բնակվում է Ռու-
 սուս կոչված տեղը (x ձայնը և առաջին ու բաղաձայնը ու-
 նին ու) և պահում է Հայաստանի ճանապարհը:

Պատմություն.— Մի անգամ հայերը գանգատվեցին
 Մալիք-էլ-Նասրին՝ էմիր Հուսամ-էդ-դինի դեմ և զրպար-
 տեցին նրան՝ անվայել զորքերի մեջ: Թագավորը հրաման
 տվեց Հալեբի էմիրներին էմիրին՝ խեղդամահ անել նրան:
 Երբ հրամանն արձակվեց, նրա բարեկամ մեծ էմիրներից
 մեկը իմացավ և մտնելով Մալիք-էլ-Նասրի մոտ, ասաց.

قال ياخوند ان الامير حسام الدين هو من خيار الامراء
ينصح للمسلمين و يحفظ الطريق و هو من الشجعان و
الارمن يريدون الفساد في بلاد المسلمين فيمنعهم و يقهر
هم و انما ارادوا اضعاف شوكة المسلمين بقتله و لم
يزل به حتى انفذ امرا ثانيا بسراجه و الخلع عليه و
رده لموضعه و دعا الملك الناصر بريديا يعرف بالاقوش
و كان لا يبعث الا في مهم و امره بالاسراع و الجدد
في السير فسار من مصر الى حلب في خمس و هي مسيرة
شهر فوجد امير حلب قد احضر حسام الدين و اخرجه
الى الموضع الذي يخفق به الناس فخلصه الله تعالى و
عاد الى موضعه

5

و لم احضرتلك الليلة لاكنى رايت بمدرسه الضياف ثلاثة
من الرجال احدهم من ارض الروم و الثانى من اصبهان
و الثالث من خراسان و هم مقعدون فاستخبرتهم عن

«Ով մեք, էմիր Հուսամ-էդ-դինը արդարեւ լավագոյնն
էմիրներէից է. խրատում է մուսլիմաններին, պահպանում է
ճանապարհը և քաջ է. հայերն ուզում են մուսլիմանների
երկրին քնածել, նա նրանց արգելում է և նվաճում. դրա
համար ուզում են նրան սպանել տալով մուսլիմանների
փառքը նսեմացնելը: Եւ չդադարեց մինչև ձեռք բերեց մի
երկրորդ հրաման՝ արձակելու նրան, խալաթով պատվելու և
իր պաշտօնատեղին վերադարձնելու: Մեկիք-էլ-Նասիրը
կանչեց մի սուրհանդակ՝ էլակուշ անունով⁵). Նրան ուղար-
կում էին միմիայն կարեվորագոյն դեպքերում: Հրամայեց
նրան արագացնել իր ընթացքը: Նա գնաց Կահիրեից մինչև
Հալաբ 5 օրից, որ մի ամսվա ճանապարհ է: Նա գտավ
Հալաբի էմիրին՝ որ արդեն կանչել էր Հուսամ-էդ-դինին
և դուրս էր բերել այնտեղ, ուր խեղդամահ են անում
մարդկանց: Բարձրյալն Աստված փրկեց նրան և վերադար-
ձավ իր պաշտօնատեղին⁶):

Ա. էջ 163—5

5

[Պատմում է թե Նաջաֆի Մաշադ-Ալի քաղաքում Ալիի
գերեզմանի վրա անդամալուծները բռնկվում են Ռաջաբ
ամսի 27-ի գիշերը: Դրա համար իրանի, թուրսսանի, Պարս-
կաստանի և Ռումի (الروم) երկրից անդամալուծները հա-
վաքվում են այստեղ, եւ ավերացնում է]

Ես ներկա չեղա այդ գիշերը. բայց տեսա հյուրանո-
ցում երեք հոգի, որոնցից մեկը Արզրումից, երկրորդը
Սպահանից և երրորդը թուրսսանից. նրանք անդամալուծ

شانهم فاجبروني انهم لم يدر كوا ليلة المحيا و انهم
منتظرون اوانها من عام آخر و هاذة الليلة

6

الامير سويته امير دياربكر

7

ذكر المتغلبين على الملك بعد موت السلطان ابي سعيد
فمنهم الشيخ حسن ابن عمته الذي ذكرناه آنفاً تغلب
على عراق العرب جميعاً و منهم ابراهيم شاه ابن الامير
سنيته تغلب على الموصل و دياربكر

8

و كان قد بقي لاوان سفر الركب ازيد من شهرين فظهر لي
أن أسافر الى الموصل و دياربكر لاشاهد تلك البلاد

9

و في العاشر وصلنا الى مدينة العالاي و هي اول بلاد

էին: Ես հարցրի իրանց վիճակի մասին և ինձ հայտնեցին
թե իրենք չեն հասել Կենաց գիշերին և թե սպասում են
զրա համար մյուս տարվա նույն օրվան:

Ա. էջ 418

6

[Իրակի թագավոր Աբու-Սալիդի մերձավորների մեջ
հիշում է]

էմիր Սուլայթա՝ Դիարբեքի խմբի:

Բ. էջ 33

7

Հիշատակություն նրանց՝ որ տիրեցին պետություն,
Սուլթան Աբու-Սալիդի մահից հետո: Նրանցից 1) Շեյխ
Հասան, նրա (Սալթանի) հորաքեռորդին, որ հիշեցինք, տի-
րեց ամբողջ Իրակ Արաբի վրա. Նրանցից 2) Իբրահիմ Շահ,
էմիր Սուլեյթայի որդին, տիրեց Մուսուլի և Դիարբեքի
վրա:

Բ. էջ 123—4

8

Երկու ամսից ավել էր ֆուլմ մինչև կարավանի մեկ-
նելու ժամանակը. ուստի հարմար թվեցավ ինձ ճանապարհ-
հորդել մինչև Մուսուլ և Դիարբեքի, տեսնելու համար այս
երկիրը: [Այս գնում է մինչև Մժբին և Մերդին, բայց չի
անցնում Տիգրանակերտ]:

Բ. էջ 131

9

Տաքսերորդ օրը հասանք Ալայա քաղաքը. այս է Ռուս

الروم و هذا الاقليم المعروف ببلاد الروم من احسن
 اقاليم الدنيا و قد جمع الله فيه ما تفرق من المحاسن
 فى البلاد فاهله اجمل الناس صوراً و انظفهم ملابس و
 اطيبهم مطاعم و اكثر خلق الله شفقة و لذلك يقال
 البركة فى الشام و الشفقة فى الروم انما عنى به اهل
 هذه البلاد و كنا متى نزلنا بهذه البلاد زاوية او داراً
 يتفقد احوالنا جيراننا من الرجال و النساء و هن لا
 يحتجبن فاذا سافرنا عنهم وودعونا كانهم اقاربنا و اهلنا
 و ترى النساء باكيات لفراقنا متأسفات و من عاداتهم
 بتلك البلاد ان يخبزوا الخبز فى يوم واحد من الجمعة
 يعدون فيه ما يقوتهم سائرهما فكان رجالهم يأتون إلينا
 بالخبز الحار فى يوم خبزهم و معه الادم الطيب اطرافا
 لنا بذلك و يقولون لنا ان النساء بعثن هذا اليكم و
 هن يطلبن منكم الدعاء و جميع اهل هذه البلاد على
 مذهب الامام ابى حنيفة رضه مقيمى على السنة لا

երկրի սկիզբը: Այս երկիրը, որ հայտնի է Ռուսի երկիր
 անունով, աշխարհի գեղեցկագուշտ երկիրներից մեկն է:
 Աստված նրա մեջ է հավաքել այն բոլոր գեղեցկություն-
 ները, որ ցրվել է ուրիշ երկիրներում: Նրա բնակիչները
 մարդկանց ամենագեղեցիկներն են զեմքով, հագուստները
 ամենամաքուր և ուտելիքները ամենաընտիր: Աստուծո
 ամենագլխառատ արարածներն են: Դրա համար ել ասում
 են. «Օրհնությունը Սիրիայում, զթուրքում և Ռուսիայում»:
 Սրանով հասկանում են այս երկրի բնակիչները:

Երբ իջնանում էինք այս երկրում մի վանքի կամ մի
 տան մեջ, մեր հարևանները՝ այլ ու կին, հոգ էին տանում
 մեր վիճակի մասին: Կանայք քողարկված չէին: Երբ մեկ-
 նում էինք նրանցից, հրաժեշտ էին տալիս մեզ՝ իբրև մեր
 աղոթականները և ընտանիքները. տեսնում ես կանայք լաց
 էին լինում մեր բաժանման առթիվ և տխրում: Այդ երկրի
 սովորություններից մեկն էլ այն է, որ հացը եփում են
 շաբաթը մի անգամ և այդ օրը պատրաստում են վորջան
 որ պետք է ամբողջ շաբաթվա համար: Հաց եփելու օրը
 մարդիկ գալիս էին մեկ մոտ, բերելով տաք հաց և նրա հետ
 ընտիր ուտելիքներ, որ նվիրում էին մեզ: Մեզ ասում էին,
 թե կանայք են ուղարկել ձեզ սրանք և ձեզանից խնդրում
 են ձեր աղոթքը: Այս երկրի բոլոր բնակիչները Իմամ Աբու

قدري فيهم و لا رافضي و لا معتزلي و لا خارجي
 و لا مبتدع و تلك فضيله خصهم الله تعالى بها الا انهم
 ياكلون الحشيش و لا يعيرون ذلك و مدينة العلايا
 التي ذكرناها كبيرة على ساحل البحر يكتنحها التركمان
 و ينزلها تجار مصر و اسكندريه و الشام و هي
 كثيره الخشب و منها يحمل الى اسكندريه و دمياط
 و يحمل منها الى سائر بلاد مصر و لها قلعه باعلاها
 عجيبة منيعة بناها السلطان المعظم علاء الدين الرومي
 و لقيت بهذه المدينة قاضيها جلال الدين الارزنجانى
 و صعد معى الى القلعه يوم الجمعة فصلىنا بها و
 اضافنى و اكرمبنى و اضافنى ايضاً بها شمس الدين بن
 الرجيجانى الذى توفى ابوه علاء الدين بمالى من بلاد
 السودان

ذكر سلطان العلايا

و فى يوم السبت ركب معى القاضى جلال الدين و

Հանիֆայի դավանությամբ են (Աստված թող գործ լինի
 նրանից) և հաստատ են սուննաթում. Հզա նրանց մեջ ոչ
 կաղարի, ոչ ռաֆիզի, ոչ մութաղիլի, ոչ խարիջի և ոչ
 մուլթաաթի: Աստված բարձրյալն պարգևել է այս շնորհը
 նրանց: Միայն թե նրանք ծխում են հաշիշ և չեն խորշում
 նրանից:

Այլայս քաղաքը, որ հիշեցինք, մեծ է, ծովի եզերքում.
 բնակիչները թուրքման են. այնտեղ են իջնում Կահիրեի,
 Ալեքսանդրիայի և Ասորիքի վաճառականները. հարուստ է
 փայտով, որ այնտեղից տանում են Ալեքսանդրիա և Դամիաթ,
 և այնտեղից ել տանում են Եգիպտոսի մյուս քաղաքները:
 Նրա մեջ կա մի բերդ, բաղադրի ամենաբարձր՝ ճեղուռ, հրա-
 շալի և ամուր, որ կառուցել է մեծ Սուլթան Ալանդդին Առ-
 ումի: Այցելեցի այս քաղաքում՝ նրա ղազի Ջալալ-էդ-
 դին Երզնկացուն. ինձ հետ բարձրացավ բերդը, ուրբաթ
 օր, աղոթեցինք այնտեղ, պատվեց ինձ և մեծարեց: Ինձ
 մեծարեց նաև Շամս-էդ-դին, որդի Առուշիհանիի, որի հայ-
 րը՝ Ալանդդին մեռավ Մալի բաղադում, Սուղանի երկրում:

970
41

Հիտասակություն Ալայայի Սուլթանի

Շաբաթ օրը, ձի հեծավ ինձ հետ՝ ղազի Ջալալ-էդ-դին-
 և զնացինք այցելելու Ալայայի թագավորին, որ է Յու-

սուփ ընկ (ընկ նշանակում է թագավոր), որդի կարամանի (կաֆը և ուն ունին ֆաթհա): Նրա բնակարանը քաղաքից տասը մղոն հեռու էր: Մենք նրան գտանք նստած, ծովագլուխ վրա, մինակ, այնտեղի մի բլուրի բարձունքում: Էմիրները և վեզիրները նրանից ցածրումն էին. գլխավորները նրա աջից ու ձախից: Նա ուներ սե մագեր: Ողջունեցի նրան և նա ինձ հարցրեց իմ գալուստի մասին. տեղեկութուն տվի իր հարցրածի մասին և հրաժեշտ առի նրանից: Ինձ մի նվեր ուղարկեց:

Այնտեղից ճամբա ընկա Անթաքիա քաղաքը: (Նրա անունը կարդացվում է համզան ֆաթհայով, նույնը սուքունով, կոլոր թան ֆաթհայով, և ալիֆ, և լամը քասրայով և տառերի վերջին յա: Սակայն այն, որ Սիրիայումն է, այն է Անթաքիա, նույն ձևն ունի, միայն թե լամի տեղ ունի կաֆ): Ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկն է. ընդարձակությամբ և մեծությամբ հավասարվում է ամենաբազմամարդ և ամենագեղեցիկ կառուցված քաղաքներին: Բնակիչների ամեն մի կարգը բոլորովին անջատված է մյուս կարգերից:

توجهنا الى لقاء ملك العاليا وهو يوسف بك ومعنى
بك الملك ابن قرمان يفتح القاف و الراء و مسكنه
على عشره اميال من المدينه فوجدناه قاعداً على الساحل
وحده فوق رايه هنالك و الامراء و الوزراء اسفل منه
و الاجناد عن يمينه و يساره و هو نحضوب الشعر
بالسواد فسلمت عليه و سالتني عن مقدمي فاخبرته عما
سأل و انصرفت عنه و بعث الى احساناً و سافرت من
هنالك الى مدينه انطاليه و ضبط اسمها بفتح الهمزه و
اسكان النون و فتح الطاء المهمل و الف و لام
مكسور و ياء آخر الحروف و اما التي بالشام هي
انطاكيه على وزنها الا ان الكاف عوض عن اللام
و هي من احسن المدن متناهيه في اتساع الساحه و
الضخامة اجمل ما يرى من البلاد و اكثره عماره و
احسنه ترتيباً و كل فرقة من سكانها منفردة بانفسها
عن الفرقة الاخرى فتجار النصارى ما كثون منها بالموضع

المعروف بالميناء و عليهم سور تسد ابوابه عليهم ليلا
 و عند صلاة الجمعة و الروم الذين كانوا اهلها قديما
 ساكنون بموضع اخر منفردين به و عليهم ايضا
 سور و اليهود في موضع آخر و عليهم سور و الملك
 و اهل دولته و ممالكه يسكنون ببلدة عليها ايضا
 سور يحيط بها و يفرق بينها و بين ما ذكرناه من
 الفرق و سائر الناس من المسلمين يسكنون المدينة
 العظمى و بها مسجد جامع و مدرسة و حمامات كثيرة
 و اسواق ضخمة مرتبة بابدع ترتيب و عليها سور
 عظيم يحيط بها و بجميع المواضع التي ذكرناها و
 فيها البساتين الكثيرة و الفواكه الطيبة و المشمش
 العجيب المسمى عندهم بقمر الدين و في نواته لوز
 حلو و هو يابس و يخمل الى ديار مصر و هو بها
 مستطرف و فيها عيون الماء الطيب العذب الشديد
 البرودة في ايام الصيف نزلنا من هذه المدينة بمدرستها
 و شيخها شهاب الدين الحموي و من عادتهم ان يقرأ

Քրիստոնյա վաճառականները բնակվում են միմա (նավա-
 հանգիստ) կոչված վայրում, շրջապատված պարսպով, որի
 դռները փակվում են գիշերը և ուրբաթի աղոթքի ժամանակ:
 Հույները, որոնք քաղաքի հին բնակիչներն են, բնակվում
 են մի ուրիշ տեղում, անջատված և նույնպես պարսպով
 պատած: Հրեաները ուրիշ տեղում և շրջապատված պարսպով:
 Թաղավորը, պետական անձինք և իր ստրուկները բնակվում
 են մի քաղաք, նույնպես շրջապատված պարսպով, որ բա-
 ժանում է նրանց մեր հիշած մյուս կարգերից:

Մնացյալ խիստ հասարակությունը բնակվում է մեծ
 քաղաքում, ուր կա մի ավագ մզկիթ, մի մադրասա, բազ-
 մաթիվ բաղանիսներ և մեծ շուկաներ, խիստ կարգավորված:
 Քաղաքը ունի մի մեծ պարիսպ, որ շրջապատում է այն և
 բոլոր այն տեղերը՝ որ հիշեցինք: Նրա մեջ կան շատ պար-
 տեղներ, ընտիր պտուղներ և սքանչելի ծիրան, որ նրանց
 մոտ կոչվում է կամար-էդ-դին (կրոնի լուսին): Կորիզը
 քաղցր միջուկ ունի. այս ծիրանը չորացնում են և տանում
 Եգիպտոս, ուր շատ հարգի է: Նրանում կան նաև ընտիր
 ջրի ակունքներ, քաղցր և ամառվա օրերին շատ սառն:

Այդ քաղաքում մենք իջևանեցինք մադրասայի մեջ,
 շեյխն էր Շիհաբ-էդ-դին Ալհամավի: Իրենց սովորությունն

جماعة من الصبيان بالاصوات الحسان بعد العصر من
كل يوم في المسجد الجامع وفي المدرسة ايضاً سورته
الفتح و سوره الملك و سوره عم

10

ذكر سلطان انطاليه

و سلطانها خضر بك بن يونس بك وجدناه عند
وصلتنا اليها عليلاً فدخلنا عليه بداره و هو في فراش
المرض فكلّمنا بالطف كلام و احسنه و ودعناه و
بعث الينا باحسان و سافرنا الى بلده بر دور

11

ثم سافرنا الى مدينه سيواس و ضبط اسمها بكسر
السين المهمل و بامد و آخره سين مهمل وهي من بلاد
ملك العراق واعظم ماله بهذا الاقليم من البلاد و بها
منزل امرائه و عماله مدينه حسنه العمارة واسعة

է, որ երախաների խումբը կարդում է քաղցր ձայնով, հե-
տինքից հետո, ամեն օր, մզկիթում, ինչպես և մազրասա-
յում, դուռանի էլֆաթհ և էլմուլը և 'ամմ կոչված սուրա-
ները¹⁰):

Բ. էջ 255—260

10

Հիշատակություն Անթալիայի սուլթանի

Նրանց սուլթանն է Խիզը բեկ, որդի Յուսուֆ բեկի:
Երբ հասանք ալեսեղ, մենք զտանք նրան հիվանդ. մտանք
նրա մոտ՝ իր պալատը և նա հիվանդության անկողնում
էր: Նա խոսեց մեզ հետ շնորհալի և գեղեցիկ խոսքերով:
Մենք հրաժեշտ տվինք նրան և մեզ ուղարկեց իր նվերնե-
րը: Ճանապարհ ընկանք դեպի Բուրզուր քաղաքը:

Բ. էջ 265

11

Այնուհետև գնացինք Սիվաս քաղաքը¹¹) (այս անունը
կարգալ սին ու քեսրեով և երկար իւով և վերջը սին). սա
Իրակի թագավորի քաղաքներից է և այս երկրում նրան
պատկանող քաղաքներից մեծագույնն է: Այստեղ են բնակ-
վում իր էմիրները և հարկահավաքները: Քաղաքն ունի

المشوارع اسواقها غاصه بالمتاس و بها دار مثل المدرسه
تسمى دار السيادة لا ينزلها الا الشرفاء و نقييهم ساكن
بها و تجرى لهم فيها مدّة مقامهم المفرش و الطعام و
الشمع و غيره فينزودون اذا انصرفوا

ولما قدمنا الى هذه المدينة خرج الى لقائنا اصحاب
المفتي اخى احمد بجقجي و بجق بالتركيه السكين و
هذا منسوب اليه و الجيمان منه معقودان بينهما قاف
و باؤه مكسوره و كانوا جماعه منهم الركباز و المشاه
ثم لقينا بعدهم اصحاب المفتي اخى جلبى و هو من
كبار الاخيه و طبقته اعلى من طبقه اخى بجقجي
فطلبوا ان ننزل عند هم فلم يمكن لى ذلك لسبق
الاولين و دخلنا المدينة معهم جميعاً و هم يتفاخرون
و الذين سبقوا الينا قد فرحوا اشدّ الفرح بنزولنا
عند هم ثم كان من صنعهم فى الطعام و الحمام و
المبيت مثل ضيع من تقدم و اقمنا عندهم ثلاثه فى
احسن ضيافه ثم اتانا الفاضى و جماعه من الطلبة و معهم

գեղեցիկ շենքեր, լայն փողոցներ, և նրա շուկաները լիքն են
մարդկանցով: Նրա մեջ կա մի տուն՝ նման զպրոցի և կոչ-
վում է դառ-առ-սիլադաթ (իշխանության տուն): Այնտեղ են
իջնում միայն շերիֆները (Մուխամմեդի ժառանգներ), այն-
տեղ է բնակվում նրանց գլխավորը, և իրենց բնակության
միջոցին նրանց տրվում են անկողիններ, ուտեստ, մոմ և
այլ բաներ. և երբ մեկնին, տրվում է նրանց ճամբի պա-
շար¹²):

Երբ հասանք այս քաղաքը, մեզ գլխավորելու դուրս
եկան եղբայր Ահմադ բիչաքչի անուն երիտասարդի ընկեր-
ները (բիչաք թուրքերեն նշանակում է զանակ. իսկ սա նրա
ածանցն է. երկու ջիմի միջև կաֆ տառը կա և բ ունի քես-
րե). նրանք բաղձաթիվ էին՝ ձիավոր և հետիոտն: Ապա
պատահեցինք եղբայր Չելեբի երիտասարդի ընկերներին,
ինքը եղբայրության ավագներից է և իր կարգը ավելի
բարձր է քան եղբայր բիչաքչիի կարգը: Նրանք հրավիրե-
ցին մեզ, որ իջևանենք իրենց մոտ. իսկ սա անկարելի
եղավ ինձ համար, որովհետև նրանցից առաջ մյուսներն
էին հրավիրել: Մենք մտանք քաղաք՝ նրանց հետ խմբո-
վին. և նրանք պարծենում էին և նրանք որ առաջ էին
եկել մեզ մոտ, ուրախանում էին մեծ ուրախությամբ, որ
մենք իջնում էինք իրենց մոտ: Նրանք վարվեցին կերակրի,
բաղանիսի և իջևանի վերաբերմամբ այնպես՝ ինչպես նա-
խորդները: Նրանց մոտ մենք մնացինք երեք օր, ամենա-
լավ հյուրասիրության մեջ:

خيل الامير علاء الدين ارتنا نائب ملك العراق ببلاد
 الروم فركبنا اليه و استقبلنا الامير الى دهليز داره
 فسلم علينا و رحب و كان فصيح اللسان بالعربية و
 سألني عن العراقيين و اصبهان و شيراز و كرمان و عن
 السلطان اتابك و بلاد الشام و مصر و سلاطين التركمان
 و كان مراده ان اشكر الكريم منهم و اذم البخيل
 فلم افعل ذلك بل شكرت الجميع فسر بذلك مني و
 شكرني عليه ثم احضر الطعام فاكلنا و قال تكنون
 في ضيافتي فقال له الفتى اخي جلبى انهم لم ينزلوا
 بعد بزاويتي فليكونوا عندي و ضيافتك تصلهم فقال
 افعل فانتقلنا الى زاويته و اقمنا بها ستاً في ضيافته و
 في ضيافة الامير ثم بعث الامير بفرس و كسوة و
 دراهم و كتب لتوابه بالبلاد ان يضيفونا و يكرمونا و
 يزودونا و سافرنا الى مدينة اماسية (و ضبط اسمها
 بفتح الهمزة و الميم و الف و صاد مهمل مكسور و
 ياء آخر الحروف مفتوحة) مدينة كبيرة حسنة ذات

Այնուհետեւ զադին եկալ մեզ մոտ՝ մի խումբ աշա-
 կերաներով, իրենց հետ էլ իրակի թագավորի Ռուսի երկ-
 րում փոխանորդ էմիր Ալայեդդին Արթնայի ձեռքը: Հեծանք
 ձեռքը: Էմիրը դիմավորեց մեզ իր պալատի նախասենյա-
 կում և ողջունեց և բարի գալուստ մաղթեց. արաբերեն լավ
 էր խոսում. նա հարցափորձեց ինձ երկու իրակաների, Սպա-
 հանի, Շիրազի, Քիրմանի, Սուլթան Աթաբեգի, Սիրիայի,
 Եգիպտոսի և թուրքմեն սուլթանների մասին: Իր փափագն
 այն էր որ ես գովեի նրանցից վեհանձններին և պարսավեի
 ազաններին: Ես այդպես չարի: Այլ գովեցի բոլորին:
 Սրա համար նա ուրախացալ և զոհունակություն հայտնեց
 ինձ: Ապա ճաշ պատրաստեցին և կերանք: Ասաց. «Դուք ինձ
 հյուր կլինիք»: Երիտասարդ եղբայր Չելբին պատասխանեց.
 «Դեռ նրանք իմ վանքը չեն իջևանել. թող մնան ինձ մոտ,
 իսկ ձեր ճաշը կտրվի իրենց»: Ասաց. «Թող լինի»: Մենք փո-
 խադրվեցինք վանքը և մնացինք վեց օր՝ իբր իր հյուրը և
 էմիրի հյուրը: Ապա էմիրը ուղարկեց ձի, զգեստ և զբամ.
 ու գրեց իր փոխանորդներին քաղաքներում, որ հյուրա-
 սիրեն մեզ, պատվեն և պաշար տան:

Ու ճամբա ընկանք դեպի Ամասիա¹³ քաղաքը (կար-
 դալ այս անունը համզան և միմը և էլիֆը ֆեթհայով, սադը
 քեսրեյով և վերջին գիրը յա ֆեթհայով): Մեծ ու գեղեցիկ

انهار و بساتين و اشجار و فواكه كثيرة و على انهارها
النواعير تسقى جناتها و دورها و هي فسيحة الشوارع
و الاسواق و ملكها لصاحب العراق و بقرب منها
بلدة سونسي (و ضبط اسمها بضم السين المهمل و واو
مدّ و نون مضموم و سين مهمل مفتوح) و هي لصاحب
العراق و بها سكنى اولاد ولي الله تعالى ابي العباس
احمد الرفاعي منهم الشيخ عز الدين و هو آلا ن شيخ
الرواق و صاحب سجادة الرفاعي و اخوته الشيخ علي و
الشيخ ابراهيم و الشيخ يحيى اولاد الشيخ احمد كوجك
(و معناه الصغير) ابن تاج الدين الرفاعي و نزلنا بزوايتهم
و راينا لهم الفضل على من سواهم ثم سافرنا الى مدينة
كمش (و ضبط اسمها بضم الكاف و كسر الميم و
شين معجم) و هي من بلاد ملك العراق مدينة كبيرة
عامره باتيها التجار من العراق و الشام و بها معادن
الفضة و على مسيرة يومين منها جبال شامخه و عرة لم
اصل اليها و نزلنا منها بزوايه الاخي مجد الدين اقمنا

քաղաք է, ունի գետեր, պարտեզներ, ծառեր և շատ պը-
տուղներ: Դետերի վրա կան անիվներ՝ պարտեզները ջրելու
և խմելու համար: Ունի լաճն փողոցներ և շուկաներ: Իր
իշխողն է Իրափի թագավորը:

Նրա մոտ է Սոււնուսա քաղաքը. (այս անունը կար-
գալ սինն ու երկար վաժը դամմայով, նունը դամմայով և
սինը ֆեթհայով): Սա նույնպէս Իրակի Թագավորինն է:
Այնտեղ են բնակւում բարձրայն Ասուռծո բարեկամի որ-
դիններ՝ Աբուլ Աբբաս Անմաղ Առոիֆայի, նրանցից նաև
Շեյխ Իզզեզզէնը, որ այժմ Առ-ոիվաքի (le caravansérail)
շէյխը և Առոիֆայի սաջջագայի (աղոբքի գոբգ) տերն է. և
նրա եղբայրները՝ Շեյխ Ալի, Շեյխ Իբրահիմ և Շեյխ Յահ-
յա, որոնք որդիքն են Գուշուք Շեյխ Ահմադի (նշանակում
է փոքր), որ է որդի Թաջ-էդ-զէն Առոիֆայիի: Մենք իջանք
նրանց վանքը և տեսանք նրանց ավելի գերազանց բոլոր
ուրիշներին:

Ապա ճանապարհվեցինք Գուժուշ քաղաքը¹⁴) (Կարդալ այս անունը քաֆ դամմայով և մինն ու շինը քեսրեյով)։ այս էլ Իրակի թագավորի քաղաքներից է։ Սա մեծ ու շեն քաղաք է, ուր գալիս են վաճառականները Իրակից և Շամից, և ուր կան արծաթի հանքեր։ Նրանից երկու օրվա ճամբա հեռու կան բարձր և սեպ լեռներ, ուր ես չգնացի։

Մենք իջեվանեցինք այնտեղ, Մաջդէզդին եղբոր

վանքը և մնացինք այստեղ երեք օր, հյուրընկալության մեջ: Նա էլ վարվեց մեզ հետ նախորդների նման: Մեզ մոտ եկավ էմիր Արթուրյանի տեղակալը և ուղարկեց հյուրընկալության և ճամբրի պաշարի կերակուրներ:

Մենք մեկնեցանք այս քաղաքից և հասանք Արզան-ջան (կարգալ այս բառը համզան ֆաթհայով և բեն սուքու-նով և դան ֆաթհայով և նույնը սուքուռնով և ջիմ և ալիֆ և նուն). սա էլ Իրակի թագավորի քաղաքներից է. մեծ ու շին քաղաք է. նրա բնակիչներից մեծագույն մասը հայ է. մուսուլմանները խոսում են թուրքերեն. այստեղ կան լավ կարգավորված շուկաներ. այստեղ շինում են գեղեցիկ կերպասներ, որ իր անունով են կոչվում: Նրա մեջ կան պղնձի հանքեր, որով շինում են ամաններ և «բայսուս»-ներ¹⁵), որ հիշեցինք. դրանք նման են մեր աշտանակներին:

Այստեղ մենք իջանք երիտասարդ եղբայր Նիզամ-էդդինի վանքը, որ գեղեցկագույն վանքերից է. ինքն էլ լավագույն և աղնվական երիտասարդներից է. նա մեզ ցույց տվեց ամենալավ հյուրասիրություն:

Այստեղից գնացինք Արզրում¹⁶) քաղաքը, որ Իրակի թագավորի քաղաքներից է. շատ մեծ, բայց մեծ մասը ավերված, այն կովի պատճառով, որ ծագեց այստեղի երկու թուրքման ցեղերի միջև: Այստեղից են անցնում երեք գետ.

بها ثلاثا في ضيافة و فعل افعال من قبله و جاء اليها
نائب الامير ارتنا و بعث بضيافة و زاد و انصرفنا عن
تلك البلاد فوصلنا الى ارزنجان (و ضبط اسمها بفتح
المهمزة و اسكان الراء و فتح الزاي و سكون النون
و جيم و الف و نون) و هي من بلاد صاحب العراق
مدينه كبيرة عامره و اكثر سكانها الارمن و المسلمون
يتكلمون بها بالتركية و لها اسواق حسنه الترتيب و يصنع
بها ثياب حسان تنسب اليها و فيها مملدن الخاس و يصنعون
منه الاواني و البياسين التي ذكرناها و هي شبه المنا و
عندنا و نزلنا منها بزوايه الفتى اخى نظام الدين و هي
من احسن الزوايا و هو ايضا من خيار الفتيان و
كبارهم اضافنا احسن ضيافه و انصرفنا الى مدينه
ارزالروم و هي من بلاد ملك العراق كبيرة الساحة
خرب اكثرها بسبب فتنه وقعت بين طائفتين من
الترکمان بها و يشقها ثلاثه اناهار في اكثر دورها

بساتين فيها الاشجار و الدراالى و نزلنا منها بزايه الفتى
 اخى طومان و هو كبير السن يقال انه أناف على مايه
 و ثلاثين سنه و رايته يتصرف على قدميه متوكفاً على
 عصاً ثابت الذهن مواظباً للصلاه فى اوقاتها لم ينكر
 من نفسه شيئاً الا انه لا يستطيع الصوم خدمنا بنفسه فى
 الطعام و خدمنا اولاده فى الحمام و اردنا الانصراف عنه
 ثانى يوم نزولنا فشق عليه ذلك و ابى منه و قال ان
 فعلتم نقصتم حرمتى و انما اقل الضيافة ثلاث فاقمنا لديه
 ثلاثاً

و كان بهذه المدينه من الصالحين الحاج ناصر من
 اهل ديار بكر و سكناه بقبه من قباب الجامع دخلنا
 اليه و اكلنا من طعامه و اتفق له لما دخل القاضى
 جلال مدينه كنبايه حين خلافه انه اتاه و ذكر للسلطان
 انه دعا له فهرب لئلا يقتل كما قتل الحيدرى

տներից շատերում պարտեզներ կան և նրանց մեջ ծառեր և
 (խաղողի) ուրթեր¹⁷):

Մենք իջանք երիտասարդ-եղբայր¹⁸) Թումանի վանքը.
 շատ տարիքավոր մարդ էր. ասում են թե 130 տարեկանից
 ավելի է: Տեսա նրան՝ գնում գալիս էր ոտքով, հենված
 զավաղանի վրա. հիշողութունը տեղը, կատարում էր
 աղոթքները իրենց ժամանակին և ոչ մի բանից չէր զան-
 զատվում իր անձի մասին, բացի այն՝ որ չէր կարողանում
 ծով պահել: Ծառայեց մեզ անձամբ ճաշի ժամանակ, իսկ
 իր ուրդիները մեզ ծառայեցին բաղանիսում:

Մենք ուզեցինք հրաժեշտ տալ իրեն՝ մեր իջևանելու
 երկրորդ օրը. նա դժգոհ մնաց սրանից և մերժեց. և ասաց.
 «Եթե այդ անհրաժեշտ է, իմ պատիվը կնվաստացնեք, որովհետև
 հյուրընկալության ամենակարճ ժամանակը երեք օր է»:
 Մենք էլ երեք օր մնացինք մոտը:

Բ. էջ 289—295

[Ինչպես հրատարակիչները, էջ 457 ծան. նկատում են,
 այստեղ պետք է բնագրից թերթ ընկած լինի. որովհետև
 ճանապարհորդը Կարինից հանկարծ թռչում է Արշիպեղատ]:

Կար այս քաղաքում (Cambaie, Հնդկաստան), բա-
 րեղաշուններից մեկը, հաջի Նասիր, Դիարբեքիլի բնակիչ-
 ներից. նա բնակվում էր մզկիթի գմբեթներից մեկում: Մը-
 տանք նրա մոտ և հետը ճաշ արինք: Եւ եղավ որ, երբ
 դատավոր Ջալալը, իր ապստամբության միջոցին մտավ
 Քինրայա (Cambaie) քաղաքը, Նասիրը եկավ նրա մոտ.
 հայտնեցին Սուլթանին թե նա աղոթել է նրա համար. և
 նա փախավ որ չլինի թե սպանի նրան, ինչպես սպանել էր
 Հայդարին:

Դ. էջ 57

1

Lotus անունով կան զանազան բույսեր: Հնության մեջ հայտնի էր մի տեսակ lotus, որի պտուղը այնքան քաղցր էր, որ ուտողը մոռանում էր իր հայրենիքը: Նշանավոր է նույնպես եգիպտական lotus-ը, որ կոչվում է նաև Նեղոսի ծառան կամ մուսուֆառ. սրա բույրը մասերը ուտելի՞ են. ցողունի ծուծը չորացնելով և աղալով պատրաստում են ալյուր, որից ստացվում է հաց. նրա հունդը Սիրիայի շուկաներում շատ հարգի է:

2

Եբրայական Ս. Գրքի մեջ ավանդված է թե Ադամի զրախտից 4 գետ էր բխում (Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս և Եփրատ): Ահա իր քառերը՝ Ե դարի հայ թարգմանությունը. «Եւ տնկեաց Աստուած զզրախտն յԵդեմ ընդ արևելս... Եւ գետ ելանէր յԵդեմայ ոռոգանել զզրախտն, և անտի բաժանի ի չորս առաջս: Անուն միումն Փիսոֆն. նա է որ պատէ զամենայն երկիրն Եւրատայ (=երբ. Xavilā), անդ ուր ոսկին է, և ոսկի երկրին այնորիկ ագնիւ. և անդ է սուտակն և ակն դահանակ: Եւ անուն գետոյն երկրորդի Գեհոֆն. նա պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց (=երբ. Գուշայ): Եւ գետն երրորդ՝ Տիգրիս. նա է որ երթայ յանդիման (=երբ. յարևելս) Ասորեստանի: Եւ գետն չորրորդ Եփրատէս» (Ծն. Բ. 8—14):

Եփրատ և Տիգրիս գետերը հանրածանոթ են: Շատ գիտուններ աշխատել են որոշել նաև Փիսոն և Գեհոն գետերի տեղը, որով և պիտի որոշվեր թե ուր է գտնվում երկրավոր երևակայական դրախտը: Շատեր այն կարծիքին են եղել թե դրախտը Հայաստանումն է եղել, ըստ որում Փիսոն և Գեհոն համարվել են Արաքս և Ճորոխ գետերը:

Մասնետականների հաղիսը ընդունել և որ դրախտի գետերն են Նեղոսը, Եփրատը, Սիհանը և Զիհանը: Առաջին երկուսը հայտնի են. իսկ Սիհունը և Զիհունը Կիլիկիայի երկու մեծագույն գետերն են: Սիհունը (որ և Սիհան) հընքի Սարոսն է. մի քանի ճյուղերով բխում է Տավրոսի լեռներից. ճյուղերից ամենից արևելյանը սկսվում է Հաճի-նի մոտերքից, իսկ ամենից արևմտյանը Կապադոկիայից. բոլոր ճյուղերը միանում են Ատանայի հյուսիսային կողմում և այդ քաղաքի միջով անցնելով՝ թեքվում են դեպի հարավ-արևմուտք և թափվում Միջերկրական ծովը:

Զիհունը (որ և Զիհան) հսկերի Պիլոսմիսն է. Սարոսից ավելի բազմաթիվ ճյուղերով բխում է Կիլիկիայի արևմելյան կողմերից. ճյուղերից մի քանիսը անցնում են Ալպիստանի, Զեյթունի, Մարաշի, Սիսի և Անադարայի մոտերով և բոլորը միացած՝ Մսիսի առաջից թեքվում են դեպի հարավ, այստեղ մի պտույտ են գործում և Այասից քիչ ցած՝ թափվում են Ալեքսանդրիտի ծոցը:

Այս հաշվով հաղիսի դրախտը չափազանց ընդարձակ տարածություն ունի. նա սկսվում է Հայաստանից և Կիլիկիայի վրայով գնում է մինչև Եգիպտոս: Բացի սրանից՝ ըստ հաղիսի՝ երկրավոր դրախտը նույն է երկնավոր դրախտի հետ:

3

Այս տեղեկությունից, ինչպես նաև § 5 արված հիշատակությունից երևում է, որ ԺԴ դարում արաբ բնակչություն կար Կարինում:

Իբն-ի Բատուտայի տեղեկությունից արաբ բնակչություն կար դարձյալ Երզնկայում (տես § 9, էջ 17), Դիարբեքիրում (տես § 11, էջ 33), որոնցից մեկը մինչև Հընդ-կաստան էր գնացել:

4

Որովհետև արաբներն գրություն մեջ ձայնավոր տառերը ընդհանրապես չեն նշանակվում, ուստի օտար և անծանոթ բառերի ընթերցումը անհնարին է լինում: Սրա առաջին առնելու համար՝ արաբ հեղինակները, այդպիսի անսովոր բառեր և հատուկ անուններ գործածելու ժամանակ, նրանց կողքին տառ առ տառ որոշում են հնչյունները: Մեր հեղինակը այսպես է վարվել այստեղ Բուդրաս անվան հնչումը նշանակելու համար. նույնը հետո Ռուսուս, Սիվաս, բիշաք, Ամասիա, Սունուսա, Ատալիա, Գումուշ և Արզանջան բառերի համար:

Այս երևույթը գրեթե այն է՝ ինչ որ անգլիացուց մեջ spell է կոչվում:—Երբ անգլիացիք իրար հետ խոսելիս՝ բարբառի տարբերության պատճառով իրար չեն հասկանում, իսկույն ասում են spell (հեգի'ր): Եւ խոսողը տալիս է անծանոթ բառի տառերի անունը. սրանով հասկանում են իրար:

Ֆրանսիացի թարգմանիչը՝ իր թարգմանության մեջ հապավել է Իբն-ի Բատուտայի այս հեգույնները: Հարազատության, միևնույն ժամանակ արարական այս հետաքրքիր սովորությունը ընթերցողների ծանոթացնելու համար, ես բոլոր այդ հեգույնները պահեցի:

5

Մալիք-ալ-Նասիրը մեր պատմության մեջ հիշվում է Մելիք-Նազար անունով: Սա Եգիպտոսի սուլթանն է, որ թաթարների և թուրքմենների հետ միացած քանիցս ան-

գամ արշավեց Կիլիկիա՝ Ռուբինյան պետութիւնը կործանելու նպատակով: Իբն-ի Բատուտայի ժամանակ, Մելիք-Նաղար երեք անգամ արշավեց Կիլիկիա և մեծ ավերումներ գործելուց հետո՝ Լևոն Ն թագավորին հարկատու դարձրեց (1335—37): Սրա համար է, որ Իբն-ի Բատուտա ասում է թե «Հայերը Մալիք-ալ-Նասիրին հպատակ են և նրան հարկ են տալիս»:

6

Բողլիյա բառը (որով կոչվել են Կիլիկիայի հայ թագավորների արծաթյա դրամները) չկա Կամուսի հոյակապ բառարանում. ուստի արաբերենն է. և արդէոք աղավաղված հայերեն բառ է:

7

Դաբիգիյա բառն էլ, իր բոլոր տարբերակներով, չկա Կամուսի բառարանում. ուստի պէտք է ենթադրել թե արաբերենն է, այլ աղավաղված հայերեն մի բառ:

8

Էլաօուս բառով պետք է հասկանալ Ակ-կուս, որ է թրք. aq quş «սպիտակ թռչուն»:

9

Էմիր Հուսամ-էդ-դինի այս դեպքը, երբ Եգիպտոսի սուլթանը անմիջապես ընդունեց հայերի դաժնդատը և հրամայեց խեղդել իր նշանավոր Էմիրին, ցույց է տալիս թե որքան հարգված էին հայերը Եգիպտացոց աչքում:

10

Ալայա քաղաքը գտնվում է Կիլիկիայի արևմտյան ծովափին, Պամփիլիայի հարավային մասում, Ատալիայի ծոցում: Այս տեղը մի մեծ հրվանդան է, որ բաժանում է Պամփիլիան Քարային Կիլիկիայից: Բնության հոյակապ կառուցվածքը, միացած մարդկային ճարտարութեան հետ՝ ստեղծել է մի անմատչելի ամրութիւն: Հին ժամանակ կոչվում էր Կռակեսիոն, որ անշուշտ հուն. kórax, kórakos «ազնավ» բառից է և նշանակում է իբր թե «ազնավաբերդ»: Իրոք որ միայն ծովային ագռափները կարող են թառել ծովի մեջ կարկառած այս ամենի քարաժայռերի գլխին:

Հայտնի է թե Քրիստոսից քանի՞ դար առաջ հիմնվեց այս բերդաքաղաքը: Գիտենք որ Սելևկյանց Անտիոքոս թագավորը պաշարեց այն, բայց չկարողացավ գրավել: Հռոմայեցոց պետութեան ժամանակ ծովահենների բռնը դարձավ: Պոմպեոս Ն.ք. 65 թվին խորտակեց նրանց ուժը այս ժայռերի առաջ. 10,000 հոգի ընկան կռիվում, 20,000 հոգի գերի տարվեցան, 1200 նավ կործանվեց և 120 նավակայան նվաճվեց: Յամաքի վրա 400 ամրոց կար, որոնց մեծ մասը գրավվեց, մնացածը բարբարոսների ձեռքը մնաց:

Միջին դարում Կռակեսիոնը կոչվում էր Candelor, Calandros, Scalandros, Castel Ubaldo կամ Baldo անուններով: Կիլիկյան թագավորության ժամանակ հայերը կոչում էին Կալոմուռոս, որ հունարեն նշանակում է «գեղեցիկ լեռ»: Լևոն Բ նվաճեց այս տեղերը և ժառանգութիւն տվեց Սիր Ատանին, որով այդ շրջանը կոչվեց «Աշխարհ Սիր Ատանայ»: Իկոնիայի Սուլթանը Ալայեդդին, գրավեց այդ բերդը Սիր Ատանի թոռան ձեռքից և մի նոր քաղաք շինելով՝ իր անունով կոչեց Ալաեդդին: Այս բառից կրճատմամբ առաջացավ Ալայա անունը:

Ալայա քաղաքի նկարագրութիւնը, հրվանդանի հա-

տակագիծը, ինչպես նաև քաղաքի երեք չքնաղ տեսարաններ տես Ալիշանի Սիսուանում, էջ 311—316:

Վերը էջ 17, Իբն-ի Բատուտան հիշատակում է մահմետական կրոնի մի քանի դավանանքներ. սրանց բացատրությունը տալ մենք ավելորդ ենք համարում:

Անթալիա քաղաքը, որ հիշատակում է Իբն-ի Բատուտան, մեր մեջ ընդհանրապես կոչվում է Ասալիա: Գտնվում է Կիլիկիայի արևմտյան ծայրը, Ատալիո ծոցի խորքում: Պամփիլիայի մայրաքաղաքն է: Այս քաղաքը շինել է Ն.Ք. երկրորդ դարի կեսին, Պերգամոնյի թագավոր Ատտալոս Բ եղբայրասեր, որի անունով էլ կոչվել է: Ն.Ք. 132 թ. Հռոմ-մայեցիք գրավեցին և Պամփիլիայի մայրաքաղաք դարձրին: Այստեղ ապաստանեց Պոմպեոս՝ Փարսալայի պարտությունից հետո՝ 48 թ.:—Իկոնիայի Դիո-Ասլան սուլթանը գրավեց այս քաղաքը 1207 թ. հուլյաների ձեռքից: Այս միջոցին Կիլիկիո Լեոն Բ թագավորը գրավեց այս ծովեզերքը՝ «մինչև յԱտալիա», բայց հայտնի չէ թե ինքը կամ իր հաջորդները նաև Ատալիա քաղաքը գրավե՞լ են: Իկոնիայի սուլթանությունից հետո՝ Ատալիան անցավ Կարամաններին, որոնց ձեռքն էր Իբն-ի Բատուտայի ժամանակ: Ժե դարի կեսին՝ Կարամաններից անցավ Օսմանցոյ, որոնց ձեռքն է մինչև այժմ:—Ատալիայի մասին ավելի ընդարձակ տեղեկություններ, ինչպես նաև քաղաքի նկարը տես Ալիշանի Սիսուանում, էջ 302—5:

Արաբներն հրատարակություն 260—265 էջերում հեղինակը խոսում է Ալ-ալիյյաթ ալ-ֆիքիա «Երիտասարդների եղբայրություն» միությունի մասին:—Այս միությունը տարածված է ամբողջ Փոքր-Ասիայում, ամեն քաղաք, ամեն գյուղ, ուր որ թուրքման կա: Միություն անդամները կոչվում են ալ-ալի (եղբայր) կամ ֆաթա (երիտասարդ). ապրում են համայնական կյանքով, իրար հետ միասին. ամուրի են: Նրանք ընտրում են մի գլխավոր՝ իրենց արհեստակիցներից. նա շինում է մի վանք, զարդարում գորգերով ու կարասիքով. անդամները աշխատում են ամբողջ օրը և

իրենց ամբողջ շահածը բերում հանձնում են իրենց գլխավորին: Գլխավորը այդ գումարով գնում է իրենց բոլոր պետքերը, միասին ուտում և ապրում են: Արդարություն պաշտպան, սնիրավության հակառակորդ և չափազանց հյուրասեր են: Եթե պատահի մի հյուր, մի պանդուխտ կամ մի ճանապարհորդ, պահում են իրենց մոտ և նրա բոլոր պետքերը հոգում: Իրենց հասարակաց ճաշից հետո՝ երգում ու պարում են: Ունին առանձին տարազ և կրում են մի տեսակ բարձր գլխարկ: Այսպիսի միություններից մեկը, օրինակ, կոշկակարների միությունն էր, որ ուներ 200 անդամ:

Իբն-ի Բատուտայի այս հատվածը մենք չթարգմանեցինք և բավականանում ենք միայն այս տեղեկությունով:

11

Սեբաստիան հին ժամանակ Կապադոկիայի թագավորությունից մասն էր և կոչվում էր Կապարա. Պոմպեոսը նվաճեց այս քաղաքը և շատ ծաղկեցրեց. կոչվեց նոր պոնուսով Թեոստապոլիս: Պոնտոսի Պոլեմոն թագավորի կինը՝ Պիլթոլորիս տիրանալով այս քաղաքին՝ ի պատիվ Հռոմայեցոց Օգոստոս Սեբաստոս կայսեր՝ վերակոչեց Սեբաստիա: Թեոդոս Ա. կայսեր ժամանակ այս շրջանը կազմեց Առաջին Հայք նահանգը, որի մայրաքաղաքն էր Սեբաստիա քաղաքը: Յուստինիանոս 536 թվին նույն շրջանը կոչեց Երկրորդ Հայք, որի կուսակալանիստ մայրաքաղաքն էր Սեբաստիա: Խոսքով Նուշիրվան 575 թվին առավ Սեբաստիան ու այրեց: Արաբների ժամանակ, այս շրջանը՝ իբրև ավելի հեռու ընկած մի վայր, խաղաղ մնաց, որով և շատ փախստական հայերի գաղթավայրը դարձավ: Ժ դարում Սեբաստիայի շրջանը գրեթե կես առ կես հայ բնակչությամբ ուներ: 1021 թ. Տուղթիլ բեկի արշանքներից վախեցած՝ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը իր գերդաստանով ու ժողովրդով գաղթեց այս երկիրը և հունաց կայ-

սեր հովանավորութեան տակ վասակ իշխանութիւն հաս-
տատեց:

1060 թվին Տուղրիլ արշավեց Սեբաստիայի վրա,
հույները և հայերը չկարողացան դիմանալ նրա զորութեան,
քաղաքը գրավեց, այրեց և ավերակ դարձավ:

1100 թվին մի հայ իշխան Պարսկաստան գնաց և
մահմետականութիւն ընդունելով՝ Սեբաստիայի և շրջա-
կայքի վրա սուլթան նշանակեց՝ Դանիշման տիրոջ: Այդ օրվանից է սկսվում Դանիշմանների փառավոր հարըս-
տութիւնը: 1202 թվին Սեբաստիան մտավ Կեսարիայի
Սուլթան Ռուքնադդինի իշխանութեան տակ: 1243 թ. թա-
թարների Բաչու զորավարը գրավեց Սեբաստիան, բայց
քաղաքին մնաց չհասցրեց: Այս ժամանակ հայերը մեծ
բազմութեամբ տարածված էին Սեբաստիա, Ամասիա,
Ծամիզա, Եւգոկիա, Զիլե և Մարսիան:

ԺԴ դարում (Իբն-ի Բատուտայի ժամանակն է), Կե-
սարիա, Եւգոկիա, Սեբաստիա, Ամասիա, Սինոպ փոքրիկ
անկախ իշխանութիւններ էին՝ Իկոնիայի սուլթան Ալա-
յեդդինի ընդհանուր գերիշխանութեան տակ: Հայերը ծառա-
յում էին նրա բանակում: Կեսարիայի թագավորն էր այդ
միջոցին Էրթիս:

Սրանք են Իբն-ի Բատուտայի այստեղ հիշած անձերը:

12

Սենեքերիմ թագավորը Սեբաստիայում շինել էր մի
գեղեցիկ ապարանք, մարմար քարերով ու քերովբեաձև
քանդակներով զարդարված, նուրբ և սքանչելի փորագրու-
թիւններով, ընդարձակ մի սրահով, որի երկու կողմերը
սյունազարդ կամարների տակ ութական սենյակներ կան և
մեջտեղը մի ընդարձակ պարտեզ: Այս շէնքը այժմ տաճ-
կական ուսումնարան է և կոչվում է Gök medrese. ✓

Հավանաբար Իբն-ի Բատուտայի հիշած Դարասի-
յաղաթը այս շէնքն է:

13

Ամասիա քաղաքը գտնվում է Սեբաստիայի և Սամսոնի
միջև. պատկանում է Պոնտոսին: Այստեղ է ծնվել Ստրա-
բոն պատմիչը ն.ք. 63 թվին: Նախ գտնվում էր Միհրդատի
իշխանութեան տակ. Պոնպոսը գրավեց և քաղաքը Հռով-
մայեցոց և ապա Հունաց իշխանութեան տակ մտավ: 1064
թվին, Կարսի Գաղիկ թագավորը իր իշխանութիւնը փո-
խանակելով Փոքր-Հայքի մի մասի հետ, Ծամիզաի հետ
ստացավ նաև Ամասիան և ուրիշ քաղաքներ: Հայերը այդ
ժամանակ այնպես շատացան, որ կաղմեցին քանձին ե-
պիսկոպոսական աթոռ և 1307 թվին Ստում գումարված
ժողովին ներկա է նաև Գեորգ եպիսկոպոս Ամասիո:

ԺԴ դարում, Իբն-ի Բատուտայի ճանապարհորդու-
թեան ժամանակ, ինչպես քիչ առաջ էլ ասացինք, Սեբաս-
տիայի, Սինոպի և Եւգոկիայի նման, Ամասիան էլ կաղ-
մում էր փոքրիկ անկախ իշխանութիւն՝ Իկոնիայի սուլ-
թան Ալայեդդինի ընդհանուր գերիշխանութեան տակ:

14

Իբն-ի Բատուտայի հիշած Գումուշն է արդի Գումուշ-
խանա (Gümüsxane) քաղաքը, որ գտնվում է Տրապիզոնից
հարավ-արևելքի լեռների մեջ: Համաշխարհային պատերազ-
մից առաջ ուներ 1000 տուն բնակիչ՝ տաճիկ, հույն և հայ:
Քաղաքի շուրջը կան անվերջ ու ընդարձակ պարտեզներ,
որոնց մեջ անվանի է մանավանդ խնձորն ու տանձը, որ
տեղացոց շատերի միակ ապրուստն է: Այստեղ կան նաև
արծաթի հանքեր, բայց չեն շահագործվում: Շրջակա բնա-
կիչները առհասարակ կոչվում են խալդ և հին խալդերի շա-
րունակութիւնն են համարվում:

Երկու օրվա ճամբա հեռու գտնված այն բարձր ու
սեպ սարերը, ուր չի գնացել Իբն-ի Բատուտան, այժմ Ko-
lat-Day կոչված լեռներն են:

Բայց աս թառով պետք է հասկանալ Փիսուս (արաբներեն փ չկա. և փոխանակվում է ք կամ ֆ ձայնով): Իսկ Փիսուս պարսկերեն թառ է, որ նշանակում է «աշտանակ»: Ծագում է պրս. փիս «ճարպ» և սուզ «այրել» բառերից: Գործածական է նաև Մշո բարբառում և Սալմաստում (վերջինս փսուս ձևով):

Արաբներն բնագրի 263-րդ էջում, Իբն-ի Բատուտան նկարագրում է փիսուսը: Դա մի պղնձյա աշտանակ է, երեք թաթով. ծայրին կա պղնձե ճրագ, մեջտեղը պատրույգի խողովակը. ճրագը լցված է հալած ճարպով. կողքին էլ կան պատրույգը շտկելու մկրատներ. եղբայրներից մեկը, որ կոչվում է չիքադչի (ճրագ վառող) զբաղված է հատկապես պատրույգը սարքելու գործով:

Մինչև այսօր էլ նշանավոր է Երզնկան իր պղնձի հանքերով, պղնձադործությունը և հատկապես մեծ, մարդահասակ ու գեղեցիկ պղնձյա աշտանակներով:

Արաբներն բնագրում (էջ 294) այս բառը գրված էր
; տառով՝ փոխանակ ض. պահեցինք անփոփոխ:

Կարինում (Արզրում) խաղող չի աճում՝ տեղի բարձրության պատճառով: Կան շատ բանջարանոցներ, բայց պարտեզ չկա: Բարձրահասակ անպտուղ ծառեր զտնվում են միայն Հայոց գերեզմանատնում: Զարմանալի է որ Իբն-ի Բատուտան ծառեր և մանավանդ խաղողի որթեր է տեսել Կարինում:

Այստեղ «Երիտասարդ» բառը այն մտքով է, որ բացարեկինք էջ 40:

(Հայոց պատմության վերաբերյալ անունները շեղատու են)

Աբու Աբդառուհիմ Աբդառուհիման՝ որդի Մուստաֆայի՝ աշակերտ Թաջդդին էրրիֆայի, շեյխ Երուսաղեմի 7.

Աբու Հանիֆա իմամ 15—17.

Աբու Սա'իդ՝ սուլթան Իրակի 13.

Աբու Աբբաս Ահմադ Առիֆայի՝ Սունուսացի 29.

Աթաբեգ սուլթան 27.

Ալա-էդ-դին, որդի Սարիմ-էդ-դինի, Բուղրաս բերդի է-միրի 9.

Ալաէդդին սուլթան Ռումի 17.

Ալաէդդին Արթինա էմիր Ռումի 27, 31.

Ալայա քղ. Ռումի 13, 17.

Ալեքսանդրիա քղ. Եգիպտոսի 17.

Ալժիր 5.

Ալի մարգարե 11

Ալի շեյխ Սունուսայի 29.

Ահմադ բիշաքչի, եղբայր, Սիվասցի 25.

Ամասիա քղ. Փոքր-Ասիայի 27.

Անթալիա (Աստալիա) քղ. Կիլիկիայի 19, 23.

Անթաքիա (Անտիոք) քղ. Սիրիայի 19.

Առաջինհանի, որդի Ալաէդդինի, Ալայացի 17.

Առ-ուվաք (le caravansérail) 29.

Առիֆայի սաջլադա 29.

Ասիական ընկերություն 5.

Ասորիք (տես և Սիրիա) 5, 17.

Արաբական ծոց 5.

Արաբներն 27.

Արաբիա քարային 5.

Արգամշան (տես և Երզնկա) 31.

Արգրում 7, 11, 31 (տես և Կարին)。
 Արշիպեղագոս 33.
 Ափրիկե 5.
 Աֆղանիստան 5.
 Բուխարա 5
 Բուդրաս բերդ՝ սահման հայոց Կիլիկիայի 9.
 Բուրդուր քղ. Փոքր-Ասիայի, մոտ Այդինի 23.
 Գաբրիել հրեշտակապետ 7.
 Գուժուշ քղ. Պոնտոսի (այժմ Գուժուշխանա) 29.
 Դրանադայի թագավորութունը (Սպանիա) 5.
 Դամիաթ քղ. Եգիպտոսի 17.
 Դար-աս-սեյադաթ Սիվասի 25.
 Défrémery 5.
 Դիարբեքիր 13, 33.
 Դրախտ 7.
 Եգիպտոս 5, 17, 21, 27.
 Եվրոպա 5.
 Երզնկա(ցի) 17.
 Երուսաղեմ 7.
 Եփրատ գետ 7.
 Զանգիբար 5.
 Էլակուշ սուրհանդակ 11.
 Թաջէզդին Էրրեֆայի ուսուցիչ 7.
 Թուժան հղբայր Կարնեցի 33.
 Թունիս 5.
 Թուրքերեն 31.
 Թուրքման 17, 27, 31.
 Իբն-ի Բատուտա (կյանքն ու գործերը) 5.
 Իբն-ի Ջուզի, քարտուղար Իբն-ի Բատուտայի 5.
 Իբրահիմ Շահ, որդի էմիր Սունիթայի, տեր Մուսուլի և
 Դիարբեքիրի 13.
 Իբրահիմ շեյխ Սունուսայի, որդի Բուչուք շեյխ Ահմադի 29.
 Իզդեզդին շեյխ Առնիվաքի 29.
 Իսլամ 21.

Իրակ 5, 13, 23, 25, 27, 29, 31.
 Իրակ արաբի 13.
 Իրան 11.
 Խիզը բեկ, որդի Յունիս բեկի, սուլթան Ատալիայի 23.
 Խորասան 11.
 Խփչադի երկիր (հարավային Ռուսաստան) 5.
 Կարաման հայր Յուսուֆ բեկի՝ թագավորի Ալայայի 19.
 Կահիրե քղ. Եգիպտոսի 11, 17.
 Կարին քղ. 33.
 Հալեբ քղ. 9, 11.
 Հայաստան 9.
 Հայդար Հնդկաստանցի 33.
 Հայեր 9, 11, 31.
 Հասան շեյխ, սուլթան Իրակ Արաբի 13.
 Հնդկական Արշիպեղագոս 5.
 Հնդկաստան 5, 33.
 Հույներ 11.
 Հուսամ-էզ-դին, էմիր Ռուսուսի 9, 11.
 Հրյաներ 21.
 Մալդիվյան կղզիներ 5.
 Մալի քղ. Սուդանի 17.
 Մալիք-ալ-Նասիր, սուլթան Եգիպտոսի 9, 11.
 Մաշադ-Ալի քղ. Նաջաֆի 11.
 Մաջդէզդին հղբայր, Գուժուշխանացի 29.
 Մարոկ 5.
 Մերդին քղ. 13.
 Մեքքա ս. քաղաք 5.
 Միջագետք 5.
 Մծրին քղ. 13.
 Մուհամմեդ մարգարե 7, 25.
 Մուսլիմաններ 11, 31.
 Մուսուլ քղ. Իրակի 13.
 Մուստաֆա հայր Աբու Աբդառուհիմ Աբդառուհիմանի՝ շեյխ
 Երուսաղեմի, Արզրումցի 7.

Յահյա շեյխ Սունուսայի 29.

Յունիս բեկ, հայր Խիզը բեկի, սուլթան Ատալիայի 23.

Յուսուֆ բեկ, որդի Կարամանի: սուլթան Ալայայի 17.

Նաջաֆ 11

Նասիր հաջի Դիարբեքիբի 33.

Նեղոս զեա Եգիպտոսի 7.

Նիզամ-էդ-դին եղբայր Երզնկացի 31.

Շամ քղ. (Նամասկոս) 29.

Շամս-էդ-դին որդի Առաջինների, Ալայացի 17.

Շիրանի, հայր Սարիմ-էդ-դինի՝ էմիր Բուղրաս բերդի 9.

Շիհաբ-էդ-դին Ահմադի, շեյխ Ատալիայի 21.

Շիրազ քղ. Իրանի 27.

Չելեբի եղբայր, Սիվասցի 25, 27.

Չինաստան 5,

Պարիս 5.

Պարսկաստան 5, 11.

Պոլիս 5.

Ջալալ դատավոր Հնդկաստանում 33.

Ջալալեդդին Երզնկացի, դադի Ալայայի 17.

Ջիհան կամ Ջիհուն գեթ Կիլիկիայի 7.

Ռաջաբ ամիս 11.

Ռումի երկիր 11, 13, 15, 25.

Ռուսաստան 5.

Ռուսուտ, վայր Կիլիկիա մսնելու նամապարհին 9.

Sanguinetti 5.

Սարիմ-էդ-դին, որդի Շիրանիի, էմիր Բուղրաս բերդի 9.

Սիհան կամ Սիհուն, գեթ Կիլիկիայի 7.

Սիս, Սսի երկիրը (Կիլիկիա) 9.

Սիվաս քղ. (Սեբասիա) 23.

Սիրիա (տես և Ասորիք) 15, 19, 27.

Սուդան 5, 17.

Սունիթա էմիր, հայր Իբրահիմ շահի՝ Մուսուլի և Դիարբեքիբի տիրոջ 13.

Սունուսա քղ. Փոքր-Ասիայի 29.

Սուվայթա, էմիր Դիարբեքիբի 13.

Սպահան քղ. 11, 27.

Tanger քղ. (Ափրիկե) 5.

Տիգրանակերտ (տես և Դիարբեքիբի) 13.

Տիգրիս գետ 7.

Տրեպոլի քղ. Ափրիկեի 5.

Տեյլուն կղզի (Հնդկաստան) 5.

Փոքր-Ասիա 5.

Քինբայա քղ. Հնդկաստանի 33.

Քիրման (Պարսկաստան) 27.

Քուչուք շեյխ Ահմադ, որդի Ռաջ-էդ-դինի, Սունուսացի 29.

Պետրոսյանների Հրատարակչության
տպարան, Երևան, Արշակուն 104
Պատ. № 784, տիրաժ 1000,
ՎՊ 1013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0413885

46

ԳԻՆԸ 4 ՌՈՒԲԼԻ

8382